

SELÇUKLULARIN SELEFLERİNE GÖRE MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

OCAK, Ahmet*
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Türkler İslâm medeniyetine önceleri bireysel planda katkıda bulunurken, sonraları devlet olarak da İslâm'ı kabul edince dâhil oldukları bu medeniyetin önemli aktörlerinden biri hâline gelmişlerdir. Karahanlılarla başlayan bu süreç arkadan gelen diğer devletlerle devam etmiştir. Halifelerle ilişkiler Karahanlılar ve Gazneliler için mahallî bir karakter arz ederken, Selçuklular tüm İslâm dünyasını ilgilendiren gelişmelere imza atmışlardır. Halifeyi Şîî tasallutundan kurtararak eski saygınlığını iade etmiş, aynı zamanda Sünnî İslâm dünyasının siyasi liderliğini de üstlenmişlerdir.

Selçuklular, İslâm düşünce tarihinde önem arz eden medreselerin kurumsallaşması gibi işleri başararak Karahanlı ve Gaznelilere göre daha ön plana çıkmışlardır. Açılan Nizâmiye Medreseleri ile eğitim ve düşünce alanında önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu medreselerin müderrisleri Cüveynî ve Gazâlî gibi hocalarla kelam sahasında yeni açılımlar sağlanarak İslâm düşünce tarihine hizmet edilmiştir. Aynı şekilde Kuşeyrî ve Gazâlî tesiriyle tasavvufta yeni şekillenmeler yaşanmıştır. Bu şekilde İslâm medeniyetinin önemli bir aktörü olan Selçuklular, ona karşı yöneltilen Bâtınlık ve Haçlı seferleri gibi tehlikelere karşı, bu medeniyetin lideri olarak onu korumasını da bilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Gazneliler, Şîîlik, Sünnîlik, Gazâlî.

ABSTRACT

Turks, who have initially made personal contributions to the Islamic civilization, have become one of the most important players of this civilization after accepting Islam as a state religion. This process, which has started by Karahanlis, has continued by other emerging states afterwards. They got along well with the Caliphs and accepted their authorities. While this practice points out to a local characteristic for Karahanlis and Gaznelis, Seljuks not only have contacted with the Caliph but also saved him from Shiat hegemony, helped him to regain his former prestige and assumed the political leadership of Sunni Islamic world.

Selchuks have become more prominent than Karahanlis and Gaznelis by accomplishing the institutionalization of medreses which have played important

*Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Böl. 14280 BOLU/
TÜRKİYE. e-posta: ocak_a@hotmail.com

roles in the history of Islamic thought. They have enabled important developments to take place in the fields of education and thought by the opening of Nizamiye Medereses. Lecturers of these medreses by the help of the hodjas(teachers) such as Cüveynî and Gazâlî have served to the Islamic thought by offering new perspectives in the fields of Kalam. Similarly, restructuring happened in the Islamic Sufism under the influence of Kuşeyrî and Gazâlî. Selchuks, who were the important intellectual actors of Islamic civilization, have managed to save this civilization in this way as its leader against the threats directed to it such as Batinis and Christian holy wars.

Key Words: Seljuks, Gaznelis, Shiat, Sunnîs, Gazâlî.

Medeniyetler, o medeniyeti meydana getiren insan topluluklarının inançları, idealleri ve kâinatı algılamalarına göre şekillenirken, ortaya konan medeniyet ürünleri de onu meydana getiren toplulukların dünya görüşleri doğrultusunda biçimlenir. Dolayısıyla bir medeniyet onu kuranların düşünce dünyalarını yansıtmının yanında, evreni ve eşyayı nasıl algıladıklarını da gösterir. Braudel'in ifadesiyle medeniyet, "biriken ve miras bırakılan irfan" olarak kabul edilirse, başka milletler yanında, Türk milletinin de insanlık tarihi açısından önemli bir birikimin oluşmasında ve gelecek nesillere bırakılmasında büyük rol oynadığı görülecektir.

Türkler İslâm medeniyetine dâhil olduktan sonra, bu medeniyetin değerlerini tüketen değil, onu özümseyerek yeni açılımlar sağlayan; inşasında ve inkişâfında etkin rol oynayan bir konuma gelmişlerdir. Bu yeni medeniyetin algılamalarını kabul etmenin yanında, ona yeni bir yön ve hız kazandırmışlardır. Önceleri münferit olarak İslâm bilim ve düşünce tarihinde rol üstlenen Türklerin Fârâbî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî, İmâm Buharî ve İmâm Mâtûrîdî gibi önemli şahsiyetlerle dâhil oldukları medeniyetin yükselmesine hizmet ettikleri bilinmektedir.¹ Fakat bunların hepsi bireysel planda olup, henüz devlet çapında ve kurumsallaşma düzeyinde bir hizmetten söz edilemez. Türklerin gerçek manada İslâm medeniyetine hizmetleri devlet düzeyinde İslâm'ı kabul edip, müesseseler oluşturmasından sonra olacaktır. Tebliğimizde Selçukluların kendilerinden önce kurulan Karahanlı ve Gaznelilerle mukayeseli olarak medeniyet tarihindeki yeri gösterilmeye çalışılacaktır. Bu işlem dört ana başlık altında incelenecektir.

1. Halifeyle İlişkiler ve Siyasi Liderlik

Türkler İslâm medeniyetine dâhil olduktan sonra, Müslümanlar açısından önem arz eden bir tarafla siyasi diğer tarafla manevî liderlik hüviyetinde olan

¹ Alparslan Açıkgöç, "İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim", **Türkler V**, Ankara 2002, s. 626 vd.

halifelik kurumuyla karşılaştılar. Bu, Türkler açısından yeni bir husus olmakla beraber Müslüman dünyanın önemli bir gerçeği olup, özellikle sultanlar açısından Meşruiyet kaynaklarından biri durumundaydı. Halifenin sultanı tanınması ve ona uygun lakaplar vermesi yanında, sultanın da hâkim olduğu topraklarda halife adına hutbe okutması adettendi. Bu sebepten olsa gerek Sünnî inanca sahip olan Türk sultanlarının da Sünnî halifelerle iyi ilişkiler kurma zarureti ortaya çıkacaktır.

Halifeyle ilk defa temasa geçen ve devrin hâkimiyet anlayışı gereği bastırıldığı sikkelerde halifenin adını yazan kişi Karahanlı hükümdarı İlig Han'dır (ö. 1013).² Karahanlıların halife ile olan ilişkileri onun büyüklüğünü tanımak ve bağlılıklarını bildirmekten öteye geçmemiştir. Fakat gerçek anlamda Abbasî halifesiyle ilişkiler geliştiren kişi Gazneli Mahmud'dur. Sultan Mahmud, 998'de tahta geçtikten sonra Karahanlılara karşı nüfuz mücadelesini kazanmış ve sultanlığının meşruiyeti için Bağdât halifesinden kendisine uygun unvanlar verilmesini istemiştir. Sultan Mahmud'un defalarca isteğine rağmen, Horasan bölgesinde hâkimiyetini gerçekleştirip Abbâsî Halifesi Kâdir Billah (991-11031) adına hutbe okutmaya başlamasına kadar halife bu isteği kabul etmemiştir.

Bölgenin önceki hâkimleri olan Sâmânîler, Sünnî halifeyi tanımadıkları için Abbâsîler adına okutulan hutbeyi de kesmişlerdi. Sultan Mahmud'un halife adına hutbe okutması, O'nu son derecede memnun etmiş ve Sultan'a "Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille" lakaplarını vermiştir.³ Saltanatındaki meşruiyet meselesini çözüme kavuşturan Sultan Mahmud, memnuniyetini göstermek amacıyla; "İslâm dinine yardım etmek ve Allah'ın düşmanları mülhitleri söküp atmak için her sene Hindistan'a sefer yapmayı vaad" edecek⁴ ve bu bölgede "İslâm'ın muzaffer olması için" büyük gayret sarf edecektir.⁵

Dikkat edilirse, Karahanlılar ve Gaznelilerin halifeyle olan ilişkileri, kendi meşruiyetlerini pekiştirmenin yanında, halifenin manevî gücünden istifadeye yönelik gayretlerdir. Her iki devletin sultanları da bölgesel çıkarlar anlamında halife ile ilişki kurmuş ve halifenin manevî gücünden istifade cihetine gitmişlerdir. Henüz İslâm dünyasının tümünü ilgilendiren bir gelişmeden söz edilemez. Bu sürede Abbasîlerin azalan iktidar gücüyle beraber halifelik kurumunun otoritesi de azalıyordu. Özellikle Bağdât'a hâkim olan Şîî Büveyhîler'le birlikte halife

² Reşat Genç, "Karahanlılar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI**, İstanbul 1987, s. 145.

³ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefâyâtü'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân V**, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977, s. 175-176; Ebu'n-Nasr Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbî, **Tarihu'l-Yemînî** (tah. İhsan Zûnûn es-Sâmîrî), Beyrut 1424/2004, s. 311; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî", **İA VII**, s. 175.

⁴ İbn Hallikân V, s. 178; Şemseddîn Ebû Abdullah ez-Zehabî, **el-İber fî Haberi men Ğaber II**, (tah. M. S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985, s. 245.

⁵ İbn Kesîr, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, **el-Bidâye ve'n-Nihâye XII**, Kâhire 1413/1992, s. 33.

onların kuklası durumuna düşmüş,⁶ Abbâsîlerin azalan gücüyle birlikte ülkenin her tarafında sayıları yirmiyi aşan ve “Tevâif-i mülûk” denen mahallî Hükûmetler ortaya çıkmıştı.⁷ Siyasi birliğin ortadan kalkmasıyla birlikte nüfuz mücâdelesini de başlamış, ülkenin her yerinde istikrarsızlık hâkim duruma gelmişti.

Abbâsî halifeliği bu durumda iken tarih sahnesine çıkan Selçuklular halife ile temasa geçerek onun ismini hutbelerde okutup tanınma taleplerini belirttiler.⁸ Halife de Şîî Büveyhîlerin baskılarından bunaldığı için Selçukluların Bağdât’a gelerek kendisini bu baskıdan kurtarması maksadıyla Tuğrul Bey’i Bağdât’a davet etti.⁹ 1055 tarihinde Bağdât’a gelen Tuğrul Bey, Şîî Büveyhîler devletine son verdiği gibi halifeye de eski saygınlığını iade etti. Halife tarafından “Rüknü’l-Dîn-Dinin temeli”, ikinci gelişinde de “Melikü’l-Meşrik ve’l-Mağrib- Doğunun ve Batının sultanı” ve “Kasîmu Emîru’l-Müminîn- Halifenin ortağı” gibi unvanlar verilen Tuğrul Bey,¹⁰ yeni topraklar kazanmanın yanında Sünnî İslâm dünyasının liderliğini de ele geçirmiş oldu.

Hilâfet kurumuyla uyum içinde çalışan Selçuklular Sünnî halifenin nüfuzunun artması için gayret gösterdiler. Alp Arslan döneminde ilk defa Hicaz bölgesinde Sünnî halife ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutulurken Şîî hutbeleri kesildi.¹¹ Sultan Melikşah döneminde önce Hicaz,¹² arkasından Yemen bölgesi Türk hâkimiyeti altına alınarak Şîî hâkimiyeti bitirilip Sünnî hâkimiyeti gerçekleştirildi.¹³ Böylece Yemen’den Kafkaslara, Çin seddinden İstanbul boğazına kadar olan geniş topraklarda Selçukluların hâkimiyeti gerçekleşmiş oldu.

Selçuklularla birlikte İslâm dünyası ve halife açısından reddedilemeyen yeni bir güç ortaya çıkmıştı. O döneme kadar kışlanın ve câminin başkanı durumunda olan halifenin elinde artık sadece manevî gücü kalmıştı. Nitekim Tuğrul Bey’e verilen (halifenin ortağı) unvanıyla Halife artık onun siyasi gücünü kabullenirken,

⁶ H. Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA I**, s. 35.

⁷ M. Şemdettin Günaltay, “Selçuklular Horasana İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”, **Bellekten VII/25**, s. 63 vd. ; İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Dünya Tarihindeki Rolü”, **V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1960, s. 270.

⁸ el-Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, **Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, (Terc.: K. Burslan), İstanbul 1943, s. 5.

⁹ İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-Muntazam fî Tarihi’l-Umumi ve’l-Mülûk XVI**, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 85: İbnu’l-Esîr IX, s. 609.

¹⁰ İbnu’l-Esîr IX, s. 633: İbnu’l-Cevzî XVI, s. 19: ez-Zehebî, **el-İber II**, s. 293: Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965, s. 88.

¹¹ İbnu’l-Esîr X, s. 61: İbn Kesîr XII, s. 109: es-Suyûtî, Celâluddîn Ebu’l-Fazl Abdurrahman, **Tarihu’l-Hulefa**, Mısır 1371/ 1952, s. 421.

¹² İbnu’l-Kalânîsî, Ebû Ye’lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, **Tarihu Dimeşk**, (tah. Süheyl Zekkâr), Dimeşk 1403/1983, s. 200.

¹³ İbnu’l-Esîr X, s. 203 vd.

(Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı) unvanıyla da Türklerdeki fetih anânesinin tescil edilmesi yanında Abbâsî halifesini tanımayan bölgelerin fetih yetkisinin de sultana verildiği görülmektedir.¹⁴ Bu bir noktada siyasi gücü elinde bulunduran sultanın yaptığı ve yapacağı işlerin meşru görüleceğinin de tescilidir.

Dönemin âlimlerince de İslâmî bir hüviyet kazandırılan “sultan” mefhumu, Selçuklularla yeni bir anlam kazanmış, cihanşümül bir imparatorluk unvanı kadar ihtişamlı bir durum ifade eder hâle gelmiştir.¹⁵ Bununla da yetinmeyen Selçuklular, halifenin yanında kendi konumlarını yükselten ifadeler kullanmaya başlamışlardır. Nitekim Tuğrul Bey, 454(1062) tarihinde Kadilkudât'a yazdığı mektupta kendinden “Yamînu Halifet-i'İlahi Emîr-i'l-Müminîn-Allah'ın halifesi Emîrü'l-Müminîn'in sağ eli, gücü, kuvveti) şeklinde bahsetmektedir.¹⁶ Bu şekilde Selçuklular, idarelerine kutsal bir nitelik kazandırmaktan da çekinmediler. Çünkü doğrudan “Halifetullah- Allah'ın halifesi” unvanı, önceki halifeler tarafından kullanılmamıştı. İlk İslâm halifesi Hz. Ebûbekir bile “Halifetu Rasulillah-Allah'ın eçlisinin halifesi” unvanını kullanmıştı. Hz. Ebûbekir'in bile kullanmadığı bu unvanı kullanan Selçukluların kendilerini nasıl gördüklerinin anlamak mümkündür. Selçuklular görünüşte halifeyi yüceltirken aslında halifenin varlığını borçlu olduğu kendi idarelerini güçlendirdiklerini gayet iyi biliyorlardı.

Selçuklular şekilde halife adına, fakat gerçekte kimseyle paylaşmadan, İslâm adına iktidarı ellerinde tutmaya devam ettiler.¹⁷ Halifelik sembolik bir şekle dönüştü. Bağdât, Selçuklular için Rey, Merv ve İsfahan gibi diğer başkentlerin yanında âdeta ikinci ve “ruhani” bir başkent olarak varlığını devam ettirdi.¹⁸ Selçukluların gücü sayesinde İslâm dünyasında toprak bütünlüğü yanında manevî birlik de gerçekleştirilmiş oldu.¹⁹ Bu durum Selçuklulara has olup, seleflerinin asla ulaşamadığı bir noktadır.

2. Müesseselerin Teşekkülü

Müesseselerden kastedilen hususu bilimin ve düşüncenin yeşermesinde merkez konumunda olan medreselerin teşekkülüdür. İslâm dünyasında ilk medreselerin X. yüzyılda açılmaya başlandığı bilinmektedir. Oluşan bu gelenek Karahanlılar döneminde devam ettirildiği gibi, Gazneliler döneminde de bizzat Sultan Mahmud tarafından medreseler inşa ettirilmiştir.²⁰ Bu dönemde İbn

¹⁴ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Terc.: Y. Moran), İstanbul 1994, s. 41 vd.

¹⁵ B. Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili*, (Terc.: Fatih Taşar), İstanbul 1992, s. 81.

¹⁶ “Doğu'nun ve Batı'nın meliki, İslâm'ı ihya eden, İmâmın vekili, Halifetullah olan Emîrü'l-Müminîn'in sağ eli (kuvveti) olan Şâhinsâh-ı Muazzam. **Bkz.: İbnu'l-Cevzî XVI**, s. 72.

¹⁷ Norman İtzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, (Terc.: İsmet Özel), İstanbul 1989, s. 22.

¹⁸ Ahmed Çelebi, *Mevsuatu't-Tarihi'l-İslâmî VIII*, Kâhire 1983, s. 99.

¹⁹ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Desleri*, Ankara 1982, s. 75.

²⁰ Hanefi Palabıyık, “Gazneliler'de İlmî Faaliyetler”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1 (Ocak-Haziran 2001)*, s. 58 vd.

Furek Medresi, Beyhakiyye Medresesi, Sa'diyye Medresesi, Ebû Said İsmail el-Esterabâdî Medresi ve Ebû İshâk el-İsferâyinî Medresesi gibi önemli medreseler açılarak ilmin hizmetine sunulmuştur.²¹ Fakat bu medreseler mahallî özellik arz eden ve programları başta bulunan şahıslar tarafından belirlenen kuruluşlar olup, resmî bir hüviyete sahip değillerdi.²² O bakımdan henüz bir kurumsallaşmadan söz edilemez.

Devlet destekli ve kurumsal özellik taşıyan medreseler ilk defa Şiîler tarafından Mısır'da açılacaktır. Önce "el-Ezher Câmii" yapılarak Şiî propagandaları için merkezî hâline getirilmiş,²³ arkasından "Daru'l-Hikme" açılarak Şiîliğin hizmetine sunulmuştur.²⁴ Ezher Medresesi'nden yetiştirdikleri Şiî propagandacı "dâî"ler vasıtası ile propaganda faaliyetlerini yürüten Fâtımîler, Sünnî İslâm düşüncesini yok etmeyi hedeflemekteydiler. Binlerce propagandacıyla, gerçek halifenin Fâtımî halifesi olduğu, Abbâsî halifesi ve onu destekleyen Selçukluların idaresinin gayri meşru olduğu propagandası yapılmakta, insanların zihinleri karıştırılarak Selçuklu idaresine karşı kışkırtılmaktaydı.²⁵ Bu faaliyetlerinde kısmen başarılı olan Fâtımîler, devreye "Bâtınîler" gibi yeni bir unsuru da sokarak ikna edemedikleri insanları katlederek korku ve terör yoluyla amaçlarına ulaşmayı hedeflemişlerdi.²⁶

Fâtımîlerin bu faaliyetlerini engellemek isteyen Selçuklular, fikre karşı fikirle mücadele etme gereğini görerek medreseler açmaya başladılar. Alp Arslan döneminde ilki Nisabur,²⁷ ikincisi 1066'da Bağdât'ta²⁸ açılan Nizâmîye Medresesi ile Selçuklular önemli bir hamle gücü kazanmışlardır. İmparatorluğun Merv, İsfahan, Musul ve Belh gibi önemli şehirlerinde bu medreselerin şubelerini açan Selçuklular,²⁹ devrin önde gelen âlimleri İmâmu'l-Harameyn Cüveynî, Ebû İshak

²¹ Es-Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ IV**, (tah. A. M. el-Hulv- M. M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976, s. 314; O. Turan, Selçuklular Tarihi. ..., s. 332.

²² O. Aslanapa, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Merkezleri", **Türk Kültürü III/1-2 (Ekim1963)**, s. 34.

²³ El-Makrızî, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, **Kitâbu'l-Mevâizi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr II**, Beyrut, ts., s. 273; **Bkz.:** H. İ. Hasan, **Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye**, Kahire, s. 378 vd. Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, (Terc.: Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 85, K. Vollers, "Ezher", **İA IV**, s. 433.

²⁴ El-Makrızî, el-Hıtat II, s. 342; H. İ. Hasan, age, s. 435; S. Eyice, "Mescid", **İA VIII**, s. 49.

²⁵ Robert Mantran, **İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (Terc.: İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 143.

²⁶ M. Şemsettin Günaltay, "Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşaşın)", **Hurâfetten Hakîkate**, (nşr. A. Gökbel), İstanbul 1997, s. 161.

²⁷ el-Kazvinî, Zekerıyya b. Muhammed b. Mahmûd, **Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Beyrut, (tsz), s. 412.

²⁸ İbn Hallikân III, s. 234.

²⁹ **Es-Subkî IV**, s. 313; Daha geniş bilgi için **bkz.:** Ahmet Ocak, Nizâmîye Medreseleri, Malatya 1993 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

eş-Şîrazî ve İmâm Gazâlî gibi şahsiyetleri buralara müderris olarak atayıp, devlet olarak gerekli desteği vermişlerdir. Böylece Şîlik ve onun yayılmacı emellerine karşı koyacak, Sünnî düşüncüyü yeniden ihya edecek müesseseler teşekkül ettirilmiştir.

Bu medreseler zengin vakıflarla desteklenerek hoca ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanır hâle gelmiştir. Günümüz şartlarıyla mukayese yapılırsa çok ileri sayılabilecek imkânların hoca ve öğrencilere tanındığını görmek mümkündür. Öğrenci başına günlük dört rıtl (yaklaşık 3. 250 gr.) ekmek³⁰ ve et ihtiyacı için aylık bir koyun tahsis edilmiş,³¹ öğrencilerin istedikleri hocadan ders alabilme gibi bir imkân tanınarak daha iyi yetişmeleri temin edilmiştir.³² Eğitim hayatı bakımından belki de en önemli hususlardan biri bugünkü asistanlık müessesesinin ilk şekli olan “muîd”lik kurumunun da Nizâmiyelerde ortaya çıkmış olmasıdır.³³

Nizâmiye Medreselerine tayin edilen müderrislerin önemli bir kısmı “sadece Selçuklu devrinde değil, bütün İslâm devri dikkate alındığı zaman otorite sayılabilecek kişilerdir.” Bu anlamda yedi dil bilen müderrislerin yanında,³⁴ 365 hocadan ders alan ve Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapan hocalara kadar değişik âlimleri görmek mümkündür.³⁵ Eğitimin kaliteli olması ve değişik hocalardan istifade maksadıyla başka şehirlerde bulunan sahasında uzman hocalar davet edilerek Nizâmiye Medresesi’nde ders vermeleri sağlanmıştır. Bu uygulama bugün modern üniversitelerde uygulanan “misafir öğretim üyesi” uygulamasının da ilk defa Nizâmiyelerde uygulanan şeklidir.³⁶ Müderrislere ilk defa maaş bağlama işlemi de yine Nizâmiye Medreselerinde gerçekleştirilmiştir.³⁷

Devlet bütünlüğünü esas alan ve seviyeli eğitimiyle Sünnî inancın yeniden güçlenmesini temin eden Nizâmiye Medreseleri sadece fizikî planda değil, ders programlarıyla da kendilerinden sonraki medreselere model olmuşlardır. Halife Mustansır, Selahaddin Eyyübî ve Nureddin Zengî aynı yoldan yürüyerek Sünnî medreseler açmışlar ve Sünnî düşüncenin gelişmesine çalışmışlardır.³⁸

³⁰ Sibt İbnu’l-Cevzî, Şemseddîn Ebu’l-Müzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, **Miratu’z-Zemân fî Tarihi’l-Âyan**, (nşr. A. Sevim), Ankara 1968, age, s. 135;

³¹ el-Kazvîni, age, s. 602.

³² es-Subkî VII, s. 93: İbn Kadî Şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dimeşkî, **Tabakâtu’s-Şâfiyye II**, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979, s. 85 vd.

³³ A. Çelebi, **İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi**, (Terc.: A. Yardım), İstanbul 1976, s. 257.

³⁴ M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamani II**, Ankara 1983, s. 392.

³⁵ Ebu’l-Kâsım el-Huzelî (öl. 1072) böyle bir âlimdir. Bkz.: M. Sâlim Muhaysin, **Mucemu Huffâzi’l-Kur’an Abre’t-Tarih II**, Beyrut 1412/1992, s. 338 vd.

³⁶ M. A. Köymen, age, s. 411: Ömer b. Ahmed el-Hatbî (es-Subkî VII, s. 239 vd.) ve Atfık b. Abdillâh el-Bekrî (öl. 1083) (İbnu’n-Naccâr XVI; s. 209) gibi âlimler bunun örnekleridir.

³⁷ M. Dağ-H. R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara 1974, s. 204.

³⁸ A. Çelebi, age, s. 112; M. Dağ-H. R. Öymen, age, s. 126; P. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II**, (Terc.: S. Tuğ), İstanbul 1980, s. 633; R. Şeşen, **Selahaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, İstanbul 1983, s. 255.

Nizâmiyelerin ders programları tüm İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlıların meşhur Sahn-ı Seman Medreseleri'nde de devam etmiştir.³⁹ Osmanlı eğitim kurumlarında bunların izlerini görmek mümkündür.⁴⁰

Nizâmiyeler ders programları, hoca ve öğrencilere tanınan imkânlar ve belirli bir merkezde derslerin yapılmasıyla önceki medreselerden ayrılır. Bu sebepten “yeryüzünün ilk üniversitesi” olarak kabul edilir.⁴¹ Bazı araştırmacılar ilk üniversite olarak 1000 yılında kurulan Bologna Okulu’nu kabul ederlerse de burası merkezileşmiş bir hukuk okulu olup, hususi teşebbüs ürünüdür.⁴² Görüleceği üzere Selçuklular, seleflerinde olmayan bir hususu gerçekleştirerek bilim ve düşünce için merkez vazifesi gören medreseyi kurumsallaştırarak, bundan sonraki dönemler için de örnek olmuşlardır. Bu husus Osmanlılar dâhil tüm İslâm dünyası için geçerli olmanın yanında Batı üniversitelerinde de benzer etkiye sahiptir. Avrupa üniversitelerinde de İslâm’la alakalı dersler yerine Hristiyanlıkla ilgili derslerin konması ve derslerin işlenişinin Nizâmiyelere benzer şekilde icra edilmesiyle Nizâmiyeler model olarak alınmışlardır.⁴³ Batı üniversitelerinin ilki XII. asrın ilk çeyreğinde kurulan Paris Üniversitesi’dir. Onu takip eden Oxford ve Köln Üniversiteleri de yine Müslümanların medreselerinin müfredat ve muhteviyatını taklit etmişlerdir.⁴⁴ Bu abartılı bir görüş olarak kabul edilmemeli. Zira hastahane gibi kurumları da Batılıların Selçuklulardan aldıkları bilinen bir gerçektir.⁴⁵

3. Bilim ve Düşünce Alanındaki Gelişmeler

Türklerden İslâm medeniyetine dâhil olan ilk devlet Karahanlılar olduğu için yeni girdikleri medeniyetin değerleriyle en fazla uyum çabası içinde olan da bu devlet olmuştur. Bu anlamda Karahanlıların dinî ve kültürel sahada önemli başarılarla imza attıklarına şahit olunmaktadır. Karahanlılar, yeni kabul ettikleri din ile ilgili temel İslâmî bilimlerde önemli şahsiyetler yetiştirmenin yanında, belki de o dinin uygulamasına yönelik ilgi ve tecessüsten olsa gerek ki, fıkıh sahasında çok büyük şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Bu kendi sosyal ve hukukî müesseselerini yeni dinin icaplarına uygun hâle getirme çabası olup, o dönemde 300 tane birinci sınıf hukukçu yetiştirilmiş ve 350’den fazla eser kaleme alınmıştır. Bu alanda,

³⁹ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972, s. 176; H. R. Öymen, agm, s. 41.

⁴⁰ Nizâmiyeler kendinden sonraki medreselere tesirleri için **bkz.:** Ahmet Ocak, “Osmanlı Medreselerinde Eşarî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III/II**, Ankara 1999, s. 765 vd.

⁴¹ İ. Kafesoğlu, agm, s. 176.

⁴² Kazım Sarıkavak, “Toledo, Bologna ve Pedua Okullarının Düşünce Tarihindeki Yeri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 1/3 (Kış 1996), s. 127 vd. ; İ. Kafesoğlu, agm, s. 275.

⁴³ P. Hitti II, s. 630 vd.

⁴⁴ İ. Kafesoğlu, agm, s. 275 vd.

⁴⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 435; Arslan Terzioğlu, “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastahaneleri ve Tebabetinin Avrupa’ya Tesirleri”, *Türkler V*, Ankara 2002, s. 734 vd.

sonraki dönemlerde yapılanlar âdetâ Karahanlılar döneminde yapılanların tekrarı mahiyetinde olmuştur.⁴⁶

Karahanlılar döneminde Semerkand, Buhara, Fârâb ve Kaşgar gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi hâline geldi. ⁴⁷ Bu merkezlerde yetişen âlimler dinî sahada önemli eserler vermenin yanında kendi dil ve kültürlerinden asla taviz vermemişler, Türk dili ve edebiyatını ayakta tutan, onu Arap ve Fars kültürüne karşı koruyan çalışmalar yapmışlardır. Kaşgarlı Mahmud eseriyle İskenderiye Filoloji mektebi metodunda Türk dili ve grameri geleneğini kurarken, Yusuf Has Hacib de Türk nazım edebiyatı mektebinin yaratıcısı olmuştur.⁴⁸ Aynı yoldan yürüyen Edip Ahmed Yükneki ve Ahmed Yesevî Türk dilinin ve zevkinin birer temsilcisi olarak eserlerini kaleme almışlardır. Bu gayretler ortak bir inanç ve kimlik oluşmasını sağladığı gibi, onları yeni dâhil oldukları medeniyet içerisinde başkalarını taklit etme veya silik bir unsur olarak kalma yerine, kendi değerlerini üreten ve İslâm medeniyetinin diğer aktörleriyle yarışan önemli bir konuma getirmiştir.

Gazneliler döneminde ise ilim ve ilim adamlarına ayrı bir değer verilmiştir. Sâmânogulları topraklarını ele geçiren Sultan Mahmud, bu toprakların önceki hâkimlerinin yolunu izleyerek ilim adamlarının hâmililiğini yapmıştır. Muhteşem sarayı âdetâ şâirler ve âlimler için bir akademi görevi görmüştür.⁴⁹ Gazneliler dönemi, el-Utbî, Gerdizî ve Beyhakî gibi önemli tarihçilerin yanında din, matematik ve astronomî alanlarında eser veren ünlü âlim Ebû Reyhan el-Bîrûnî ve “**Şehnâme**” müellifi Firdevsî gibi şâirlerin eserlerini verdikleri bir devirdir.⁵⁰ Pek çok din bilgini Gaznelilerin sağladığı destek sayesinde eser verme ve ilim yayma imkânına kavuşmuştur. Bu faaliyetlerde biraz da Gaznelilerin ilmin ve âlimlerin hâmililiğini yaparak, onlar sayesinde kendi şöhretlerini artırma kaygısının olduğu muhakkaktır. ⁵¹

Karahanlılar döneminde daha çok dil ve hukuk çalışmaları önem kazanmış, “Mâverâünnehr hukukçuları” diye âdetâ yeni bir ekol oluşmuştur. Gazneliler dönemindeki çalışmalar ise münferit olmaktan öteye gidememiş, devlet desteği ve koruyuculuğunda öne çıkan âlimler görülmüştür. Oysa Selçuklular dönemine gelindiğinde bu faaliyetlerin âdetâ ekolleştiği ve belirli bir çizgide gelişerek devam ettiği görülecektir.

⁴⁶ Y. Z. Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâver Al-Nehr İslâm Hukukçuları**, Ankara 1977, s. 3.

⁴⁷ A. Dilaçar, **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara 1988, s. 18-21.

⁴⁸ Ahmet Caferoğlu, “Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı II**, Ankara 1992, s. 58.

⁴⁹ Ph. Hitti, age III, s. 732.

⁵⁰ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI**, İstanbul 1987, s. 298; W. Barthold- M. F. Köprülü, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1977, s. 48 vd.

⁵¹ Mahmud’un Hârezmsah emirine ultimatom gibi bir mektup göndererek sarayındaki âlimleri kendi yanına göndermesini istemesi bunun işaretidir. **Bkz.:** H. Palabıyık, age, s. 62.

Selçuklular döneminde özellikle İmâmu'l-Haremeyn Cüveynî ve İmam Gazâlî bu işin başını çekmişlerdir. Bakillânî'niden sonra Eşârî kelâmında en etkili kişi olan Cüveynî âdeta Eş'arî kelâmını yeniden inşa etmenin yanı sıra,⁵² kelâmcılığıyla birlikte sınırlı da olsa kelâmın kapılarını felsefeye açmıştır.⁵³ O, bu çalışmalarıyla kelâmının gelişmesini temin ederken, öğrencisi Gazâlî'nin fikir sisteminin temellerini de atmıştır. Cüveynî, yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla etkisini uzun süre devam ettirdiği gibi, İslâm âleminde önemli kelâmcıların yetişmesine de zemin hazırlamıştır. Bunlardan birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî, Selçuklular döneminin ünlü kelâmcısı Şehristânî'nin hocası olduğu gibi,⁵⁴ Cüveynî'nin bir başka öğrencisi olan Ömer Ziyâuddîn de meşhur kelâmcı Fahreddîn Râzî'nin hocasıdır.⁵⁵

Eş'arî kelâmının nihai zaferi ise Gazâlî ile temin edilmiş olduğu gibi, daha sonra gelen Fahreddîn Râzî (öl. 1209) ve benzeri âlimlerin de aynı yolda yürümleri sağlanmıştır.⁵⁶ Gazâlî düşüncelerinde felsefî metotlara başvurmuş, fikirleriyle sadece İslâm dünyasında değil Batı dünyasında da etkili olmuştur.⁵⁷ Cüveynî'nin öğrencisinden sonra Gazâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya'nın öğrencisi Mecdüddîn el-Cîlî'den de kelim dersleri alan Râzî,⁵⁸ Cüveynî ve Gazâlî metotlarını birleştirerek kelâmı iyice aklileştirmiş ve ona yeni ufuklar açmıştır. Dolayısıyla felsefeyi kelâm ile birleştirerek felsefi kelâm dönemini başlatmıştır.⁵⁹ Râzî'nin görüşleri öğrencisi Sirâceddîn Urmevî (ö. 1284) vasıtasıyla Anadolu'ya taşınmıştır.⁶⁰ Orhan Gâzi döneminde İznik'te açılan ilk Osmanlı medresesinin müderrisleri Alâeddîn Esved ve Davud-i Kayserî de Râzî mektebinin Anadolu'daki temsilcileridir.⁶¹ Dolayısıyla Selçuklu düşünce sisteminin devamı mahiyetindedirler.

Benzer bir hususu tasavvuf düşüncesinde de görmek mümkündür. Bağdat'tan sonra Nisabur önemli bir tasavvuf okulu hâline gelmişti. Burada yetişen mutasavvıflar dinî emirlere sıkı sıkıya bağlı bir anlayış geliştirerek, Kitap ve sünnete aykırı görüşleri reddetmişlerdir. Buhâra'lı Türk âlimi Ebû Bekir Kelâbâzî

⁵² Montgomery Watt, **İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı**, (Terc.: S. Ateş), Ankara 1968, s. 105.

⁵³ Abdulazîm ed-Dîb, "Cüveynî", **DİA VIII**, İstanbul 1993, s. 142.

⁵⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî b. el-Cüveynî", **DFİFM IX (1927)**, s. 3.

⁵⁵ İ. İsmail Hakkı, agm, s. 3: Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara 1991, s. 2.

⁵⁶ Kasım Kufralı, "Gazzâlî", **İA IV**, s. 751.

⁵⁷ Raymond Martini, Saint Thomas ve Ockham'lı William gibi Batılı filozoflar Gazâlî'den etkilenenlerdendir. **Bkz.:** H. Z. Ülken, age, s. 124; O'Leary, age, s. 173. Ph. Hitti, **Arap Tarihinin Mimarları**, (Terc.: Ali Zengin), İstanbul 1995, s. 184 vd.

⁵⁸ **İ. Hallikân IV**, s. 250 vd.

⁵⁹ Yusuf, Ş. Yavuz, "Eş'ariyye", **DİA. XI**, s. 449.

⁶⁰ S. Uludağ, age, s. 36.

⁶¹ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri I (1299-1915)**, (nşr. A. F. Yavuz-İ. Özcan), İstanbul 1975, s. 291; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, Ankara 1988, s. 76.

(öl. 990) “**Kitâbu’t-Ta’arruf li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf**” adlı eserini kaleme alarak tasavvuf ile Sünnî akîde arsındaki uçurumu kapamayı amaçlamıştır.⁶² Kelâbâzî’den sonra Ebû Nasr es-Serrâc, “**El-Luma**” adlı eserini yazarak yanlış yolda olan sûfilere reddetmiştir. Onun öğrencisi es-Sülemî yoluyla el-Kuşeyrî, Ebû Ali Fâremedî ve Gazâlî aynı yolu devam ettirmişlerdir.⁶³

Selçuklular döneminde ünlü mutasavvıfı Kuşeyrî, meşhur “er-Risâle” adlı eserini yazarak tasavvufu şeriata yaklaştırmış, tasavvufun dinle ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır. Bu anlayış Kuşeyrî’nin öğrencisi aynı zamanda Gazâlî’nin fıkhî ve tasavvufî üstadı Ebû Ali el-Fâremedî (öl. 1084) ile devam etmiştir. El-Fâremedî, Kuşeyrî ile Gazâlî’yi birbirine bağlayan köprü olmuştur.⁶⁴

Gazâlî, “Sünnî İslâm inancına yeniden hayatîyet kazandırmış, İslâm düşüncesine canlılık vermiştir. Tasavvufu, **Kur’an** ve **Hadîsler** ışığında açıklayarak bu ilmin İslâm ilimleri arasında mütâlâa edilmesine sebep olmuştur.”⁶⁵ Gazâlî, şeriat-tarikat çekişmesine de bir çözüm getirmiş, medrese-tekke uzlaşmasını temin etmiştir.⁶⁶ Bu hâliyle Kuşeyrî, tasavvufu şeriati barıştırmak için tasavvufu şeriata yaklaştırmış, Gazâlî ise şeriati tasavvufa yaklaştırmak suretiyle aynı neticeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar, tasavvufu, Sünnî çevreler gözünde şüpheli ve mahzurlu olmaktan çıkarmış, yayılmasına imkân hazırlamıştır.⁶⁷

Aynı dönemde Gazne’de yetişen büyük sûfilere Ebû Hasan Ali b. Osman el-Hucvirî (öl. 1072) de Kuşeyrî’nin yolunu izleyerek, sahte sûfilere ve şeriata aykırı davranışları şiddetle reddetmiştir. Kuşeyrî gibi şeri emirlere titizlikle bağlı ve onunla uzlaşan bir çizgi izlemiştir.⁶⁸ Fakat gerek yaşadığı coğrafyanın sosyo-kültürel yapısından gerekse görüşlerini devam ettirecek şahısların bulunmamasından dolayı ki, Hucvirî’nin tesiri Selçuklu dönemi mutasavvıfları kadar etkili olmamıştır.

Gazâlî’nin yarattığı anlayışın ondan sonraki dönemlerde, özellikle de Osmanlı toplumunda ne kadar tesirli olduğu bilinen bir husustur. Fatih Sultan Mehmet döneminde Hocazâde ile Aladin Tusî’nin Gazâlî’nin “Tehâfütü’l-Felâsife”si üzerine yazdıkları “tehafüt”ler meşhurdur.⁶⁹ Gazâlî’nin kelamcılığı kadar, tasavvuf

⁶² A. J. Arberry, “Kelâbâzî”, **İA VI**, s. 538.

⁶³ Abdulmecîd Bedevî, **Et-Tarihu’s-Siyâsi ve’l-Fikrî**, Cidde 1403/1983, s. 63, 68.

⁶⁴ Zehebî, el-İber II, s. 337.

⁶⁵ H. Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986, s. 91.

⁶⁶ M. Ş. Günaltay, “Selçuklular Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, **Belleten VII/25**, (1943), s. 94; F. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1976, s. 16.

⁶⁷ Abdülkerim Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risalesi**, (Terc.: Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 17.

⁶⁸ S. Uludağ, “Hucvirî”, **DİA XVIII**, s. 458 vd. ; M. Hidayet Hosain, “Dâtâ Genç Bahş Lâhûri”, **İA III**, s. 493.

⁶⁹ Mehmet Aydın, “Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları”, **Türk Dünyası El Kitabı II**, Ankara 1992, s. 481 vd.

konusundaki görüşleri de belirleyici olmuştur. Nitekim tarihimizde değişik dönemlerde ortaya çıkan medrese-tekke (şeriat-tarikat) çekişmesinin yine kendi tarihimiz ve tecrübemizden verilen bir cevabı olarak Selçuklular dönemindeki bu gelişmeler önemlidir.

4. İslâm'ı Müdâfaa Gayreti

Türkler İslâm'ı ilk kabul ettikleri dönemden itibaren büyük çoğunlukla onun Sünnî yorumunu benimsedikleri için bu görüşü korumak ve ona muarız fikirlerle mücâdele etmek Karahanlılardan itibaren devam eden bir devlet politikası olmuştur. Bir taraftan kendi soydaşları bile olsa gayrimüslim kitlelerle İslâm adına savaşıp, cihat yaparken, diğer taraftan Şiîliğe ve onun Bâtınîlik, Karmatîlik gibi kollarına karşı mücâdele etmişlerdir. Karahanlılar döneminde Kaşgar ve Balasagun yöresinde oturup, İslâm topraklarına taarruz eden gayrimüslim Türklerle⁷⁰ mücâdele bunun tipik örneğidir.

Gazneliler dönemi de bu hususta yoğun faaliyetlerin olduğu bir dönemdir. Gazneli Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferlerle Müslümanların bu ülke üzerindeki hâkimiyeti gerçekleşmiş,⁷¹ İslâm'ın bölgede yayılmasıyla birlikte o güne kadar Arap ve Türk topluluklarının dini olan İslâm gerçek anlamda evrensel bir mahiyet kazanmıştı.⁷² Şiîlik konusunda da çok sert tedbirler alan Sultan Mahmud, Ahsa ve Bahreyn'den sonra Hindistan'ın Multan bölgesinde yerleşerek⁷³ fikirlerini yaymaya çalışan Karmatîler üzerine de 1006 ve 1010 yıllarında iki sefer düzenleyerek onları bu bölgeden temizlemiştir.⁷⁴ Aynı şekilde 1026 yılında Rey'i ele geçirdiğinde burada bulunan Bâtınîlere karşı da temizlik hareketinde bulunmuştur.⁷⁵ Böylece Sünnî İslâm'a muarız hareketlerin yayılmasına müsaade edilmemiştir.

Önceki dönemlerde sınırlı bir şekilde yapılan mücâdele Selçuklular döneminde daha da geniş kapsamlı olarak yapılacaktır. Selçuklular, ilk kuruluş günlerinden itibaren devletin temel iki hedefini belirlemişlerdi. Bunlardan birincisi İslâm dünyasının iç meselesi olan ve Sünnî düşünceye karşı olumsuz tavırlar sergileyen Şiî Fâtımîler devletini ortadan kaldırmak, ikincisi ise dış mesele olan Hristiyan

⁷⁰ Benzer şekilde bazı gayri müslim Türkler 1046 yılında Balasagun hükümdarı Arslan Han'la anlaşmak durumunda kalmışlardı. **Bkz.: İbnu'l-Esîr IX**, s. 502, 535.

⁷¹ H. İ. Hasan, **İslâm Tarihi III**, (Terc.: İ. Yiğit), İstanbul (tsz.), s. 471.

⁷² Bertold Spuler, "Bozkır Halkının Gelişi", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I**, (Terc.: H. Aktaş), İstanbul 1988, s. 155 vd.

⁷³ T. W. Haig, "Multan, **İA VIII**, s. 578.

⁷⁴ Abdülkaahir Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)**, (Terc. E. R. Fıçlalı), İstanbul 1979, s. 267: Mahmud'un Şiîler hakkındaki uygulamaları için **bkz.:** Ahmet Ocak, "Karmatîlik ve Hindistan'a Yayılması Karşısında Gazneliler", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s. 33-45.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr IX, s. 372.

Bizans'ı tesirsiz hâle getirmektir.⁷⁶ Âdeta devletin resmî politikası hâline gelen bu görüş bütün sultanlar tarafından aksatılmadan yürütülmüştür.

İlk hedef Şîî Fâtımîler olduğu hâlde, coğrafi uzaklıktan dolayı öncelikli olarak onların güdümünde olan Büveyhîler Devleti'ni ortadan kaldırmakla işe başlandı. Fâtımîlerin dışardan yaptığı müdahaleyi Selçukluların için taşıyan Bâtınîler ise devlet açısından olumsuz durum sergilemekteydi. Selçuklular bunlarla askerî anlamda ciddi mücadele yürüteceklerdir. Bu amaçla Sultan Melikşah döneminde Bâtınîler üzerine kuvvet sevk edilerek faaliyetleri engellenmeye çalışılmış,⁷⁷ sonraki dönemlerde de bu mücadele hız kesmeden devam etmiştir.⁷⁸

Bâtınîler, bir taraftan da Selçuklu idaresinden gayrimemnun insanları ele geçirerek taarruz ağırlıklı bir ihtilal akidesi geliştiriyor,⁷⁹ diğer taraftan dâîler vasıtasıyla şehir ve kasabalardan Selçukluların idaresinden hoşlanmayan insanları toplayıp, bunların gayri memnun hallerinden istifade ile devlete karşı kullanıyorlardı.⁸⁰ Bu amaç için insanları öldürmek, hac kabilelerine saldırarak mallarını yağmalamak⁸¹ ve kendileri gibi düşünmeyen insanları öldürüp kuyulara ataktan çekinmiyorlardı.⁸² Bu işte devlet görevlisi veya sıradan vatandaşı olmak fark etmemiş, kendileri için engel gördükleri herkesi katletmişlerdir.⁸³

Bâtınîlerle bir taraftan askerî güçleriyle mücadele eden Selçuklular, diğer taraftan açmış oldukları medreselerden yetiştirdikleri insanlar sayesinde bu hareketi geri püskürtmüşlerdir. Bu medreselerden yetişen şahıslar İslâm âleminde ortak bir kültürün ve düşüncenin doğmasına da imkân hazırlamışlardır. Öyle ki, değişik bölgelerden gelen insanlar bu medreselerde okuyarak, Ehlisünnet düşüncesini öğrenip, sonra da kendi memleketlerine dönüp bu düşüncüyü yaymışlardır.⁸⁴

⁷⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi I**, (Terc.: E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 306: Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Terc.: Y. Moran), İstanbul 1994, s. 44: A. Muhammed Hasaneyn, **Selâçıkta İran ve'l-İrak**, Kâhire 1380/1970, s. 59.

⁷⁷ İbn Kesîr XII, s. 171 vd. ; Alaadin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa III**, (Terc.: Mürsel Öztürk), Ankara 1988, s. 120: M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1989, s. 213.

⁷⁸ En ciddi mücadeleti veren Sultan Muhammed Tapar olmuştur. **Bkz.:** İbn Tağriberdî V, s. 190: Nuveyrî XXVI, s. 361 vd; Râvendî I, s. 53 vd.

⁷⁹ B. Lewis, "İsmaililer", **İA V/II**, s. 1122.

⁸⁰ Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (Terc.: İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 143.

⁸¹ Zehebî, **el-İber III**, s. 16

⁸² **İbnu'l-Cevzî XVII**, s. 63: İbnu'l-Esîr X, s. 314. Bâtınîlerin katliamları ve işledikleri cinayetler için **bkz.:** Ahmet Ocak, "Bir Terör örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", **Dinî Araştırmalar Dergisi (Din ve Terör Özel Sayısı)**, VII/20, (Eylül-Aralık), s. 163-178.

⁸³ 1048 senesi Ramazan ayında Hemedan'da katledilen emir Aksungur ve 1096 senesinde katledilen Selçukluların ilk Bağdât şahnesi emir Porsuk bunlardandır. **Bkz.:** **İbnu'l-Esîr IX**, s. 552: **İbnu'l-Verdî II**, s. 14.

⁸⁴ Bu şahıslar ve geldikleri ülkeler hakkında **bkz.:** Ahmet Ocak, **Nizâmîye Medreseleri**, (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Malatya 1999) s. 204 vd.

Böylece halk idarecilere gönülden bağlanmış ve yönetenler ile yönetilenler arasında “Sünnîlik düşüncesi” ortak payda hâline gelmiştir.⁸⁵ Türkistan’ın içlerinden Nil deltasına kadar uzanan geniş topraklarda ülke bütünlüğünün yanı sıra, mânevî birlik de bu müesseseler sayesinde temin edilmiştir.⁸⁶ Bu çalışmaların sonucunda Fâtımîlerin planları engellenerek Sünnî düşüncenin yeniden ihyası temin edilmiştir. Türkistan içlerinden İspanya’ya varana kadar değişik yerlerden gelen insanların Selçuklu medreselerinde okuyarak ortak kültür ve inanç etrafında birleşmesi de bunun en belirgin göstergesidir.

Selçukluların ikinci hedefi ise Hristiyanlığın temsilcisi olan Bizans’ı tesirsiz hâle getirmektir. Bu maksatla Tuğrul Bey döneminde Bizans sıkıştırılarak, Kızılırmak Havzası’na kadar olan bölgelerdeki Bizans kaleleri tahrip edilmiş ve sonraki akınlara zemin hazırlanmıştır.⁸⁷ Asıl hesaplaşma ise Malazgirt’te yaşanmıştır. Malazgirt’te Bizans’ın yenilgiye uğratılmasıyla birlikte Anadolu kapıları Türklere açıldığı gibi, o güne kadar Hristiyanlığın temsilcisi olarak Müslümanlarla savaştan ve İslâm’ı yok etmeyi amaçlayan güç de durdurulmuş oldu. Bu sebepten dolayı Malazgirt zaferi sahabelerin kazandığı Yermük ve Kadisiye gibi zaferlere denk tutulmuş ve eşi benzeri olmayan bir zafer olarak kabul edilmiştir.⁸⁸

Bu savaş, sadece Selçukluların savaşı değil, tüm İslâm âleminin savaşı idi.⁸⁹ Asırlardır iki medeniyetin temsilcileri arasında yaşanan mücadelede Arapların asla başaramadığını Türkler başararak Bizans’ı yenilgiye uğratmış ve fethetdikleri toprakları vatan yapmışlardır.⁹⁰ Dünyada devir açan savaşlardan biri olan Malazgirt’le⁹¹ birlikte Hristiyan dünyanın Müslümanlar üzerindeki baskısı kalktığı gibi, İslâm toprakları üzerindeki emellerine de son verilmiştir.⁹² Önceleri cihat sahası olarak görülen Anadolu vatan yapılırken, Balkanlara doğru yeni fetih alanlarının yönü de gösterilmiştir.⁹³ Büyük Bizans’ı tekrar kurabileceğini düşünen Doğu Roma’nın hayalleri ebediyen ortadan kalktığı gibi,⁹⁴ Malazgirt’le birlikte Bizans, dünya politikasında aktif rol oynayan bir aktör olmaktan da

⁸⁵ H. Emîn, age, s. 224.

⁸⁶ H. G. Yurdaydın, age, s. 75.

⁸⁷ M. A. Köymen, age, s. 254 vd.

⁸⁸ İbnü’l-Cevzî XVI, s. 128: Seyyid Ahmed b. Zeynî Dehlân, *el-Futuhâtu’l-İslâmiyye I*, Kâhire (tsz.), s. 342.

⁸⁹ C. Cahen, “İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı”, (Terc.: Zeynep Kerman), *T. M. XVII*, (1972), s. 93.

⁹⁰ H. Ahmed Mahmud- A. İbrahim eş-Şerif, *Alemu’l-İslâm fi’l-Asri’l-Abbâsî*, Kâhire (tsz.), s. 556.

⁹¹ Muhammed Hamidullah, “Tarihî Tasvirilere Göre Malazgirt Meydan Muhârebesinin Plânı”, *T. E. D. II*, Ekim 1971), s. 111.

⁹² M. M. Hammâde, age, s. 292.

⁹³ Mustafa Kafalı, “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 25.

⁹⁴ Selahattin Tansel, “Malazgirt Savaşı Hakkında”, *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan*, İstanbul 1971, s. 26.

çıkmıştır.⁹⁵ Türkler eliyle “İslâm’ın manevî teceddüt devresi” gerçekleştiği gibi,⁹⁶ yine onlar sayesinde İslâm dünyasının siyasi ve kültürel ilerleyişi yüzyıllar boyu devam etmiştir. Türkler eliyle Müslümanların bu yükselişi hız kesmeden ve ara vermeden ikinci Viyana kuşatmasına kadar devam edecektir. İslâm dünyasının bu ilerleyişinde Selçukluların rolü çok büyüktür. 1683’ten sonra Türkler gücünü kaybettiği içindir ki, durum tersine dönecek, İslâm dünyası toprak kaybedip gerilemeye, Hristiyan dünyası ise ilerlemeye başlayacaktır.

Selçukluların Hristiyan dünyasıyla hesaplaşması sadece bundan ibaret değildir. Hristiyanlar kendi aralarındaki uzun çekişmelerden sonra 1054 tarihinde “Katolik” Roma Kilisesi ve “Ortodoks” Bizans Kilisesi olarak aralarındaki çekişmelere son verip nüfuz alanlarını bölüşmüşlerdi.⁹⁷ Bu olay Malazgirt’ten on yedi sene önce olmuştu. Katolikler, aralarında görüş farkı olmasına rağmen Ortodoks dindaşlarını Müslüman tehlikesi önünde bir kalkan gibi görmekteydiler. Malazgirt zaferi ile Bizans yenilip, Ortodoks kalkanı parçalanınca, Katolik dünyası telaşa kapıldı. İlerleyen Müslüman gücün kendilerine de ulaşabileceği ve Ortodoksların başına gelenlerin Katoliklerin başına da gelebileceğini düşünmeye başladılar. O dönemde Avrupa’daki feodal yapının sonucunda oluşan açsız ve işsiz insan kitlelerinin Avrupa topraklarından uzaklaştırılması gibi iç sebepler de devreye girince, İslâm dünyasına yönelik “Haçlı seferleri” başlatma gereği duyulmuştur.⁹⁸ Dinî gerekçelerle ortaya çıkan ve insanlık tarihi açısından büyük değişmelere sebep olan Haçlı seferlerinin temel gayesi Türkleri geri püskürtmek ve Ortodoks emniyet kuşağını yeniden oluşturmaktır.

Haçlı sürülerine karşı İslâm dünyasını koruma görevi yine Türkler tarafından üstlenilerek gelen yıkıcı darbeler göğüslenmiştir. Haçlı seferleriyle İslâm ülkelerine gelen Hristiyanlar, Müslümanlardan öğrendikleriyle Avrupa medeniyetinin tesisinde de büyük rol oynamışlardır.⁹⁹ Nitekim bu durumu J. Sauvaget: Selçuklu devri tarihinin, Yakın Şark tarihinin ve İslâm dünyasının anlaşılması için bir anahtar olduğunu, Emevîler devri müstesna hiçbir devrin bu kadar ehemmiyet arz etmediğini ve Haçlılar dolayısıyla Avrupa tarihinin de hesaba katılması gerektiğini söylerken, meselenin ne denli önem arz ettiğine dikkat çekmektedir. Haçlı seferleri ile birlikte, o zamana kadar Müslümanlarla çok sınırlı ilişkiler içinde olan Hristiyanlar, yavaş yavaş ticarî ve fikrî ilişkiler içine girmişler, bunun sonucunda da, Müslümanlardan aldıkları medeniyet mahsulleriyle Avrupa medeniyetinin gelişmesine zemin hazırlamışlardır.¹⁰⁰

⁹⁵ İ. Kafesoğlu, age, s. 271.

⁹⁶ László Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, s. 164.

⁹⁷ Jean Sauvaget, **İslâm Dünyası Kısa Kronoloji**, (Terc.: S. K. Yetkin - F. R. Unat), Ankara 1963, s. 35, Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a**, (Terc.: Mehmet Aydın), Ankara 1990, s. 34.

⁹⁸ A. M. el-Abbâdî, age, s. 187 vd; H. Mahmûd - A. eş-Şerîf, age, s. 587 vd.

⁹⁹ Selahattin Tansel, “Malazgirt Savaşı Hakkında”, **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1971, s. 25.

¹⁰⁰ O. Turan, **Selçuklular...**, s. 322-323; İ. Kafesoğlu, “Malazgirt”, **İA VII**, s. 247.

SONUÇ

Türkler İslâm'ı kabul etmekle kalmamış bu medeniyetin önemli bir üyesi olarak hem gelişmesinde hem de ona karşı yönelen tehlikelerin bertaraf edilmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu işte seleflerine göre Selçukluların payı daha büyüktür. Selçuklular, İslâm dünyasının siyasi liderliğini tam anlamıyla üstlendiklerinden dolayı gerek İslâm medeniyetinin yeniden ihya ve inşasında, gerekse İslâm dünyasının problemlerinin çözümünde önceki devirlere nispetle daha büyük bir önceliğe sahiptirler. Bu işleri yaparken bunu tabii bir görev olarak kabul etmiş ve devletin bütün imkânlarını kullanarak ellerinden geleni yapmışlardır. Meydana getirilen medeniyet değerlerini devletlerinin yaşaması ve devam etmesi için bir araç olarak kullanan değil, devletlerini ve onun gücünü bu medeniyet ürünlerinin korunması ve yüceltilmesinde görevli addeden bir anlayışla İslâm dünyasının liderliğini yürütmüşlerdir. Sadece üretilen değerleri kullanmamış, yeni değerlerin üretilmesi ve bunların sentezlenerek dâhil oldukları medeniyetin yükselmesinde etkin rol oynamışlardır. Kendi medeniyetleri yanında Batı medeniyetinin yeni değerler kazanması da onlar sayesinde mümkün olmuştur.